

Розділ II

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.9.072.4

А.М. Большакова

ОСОБИСТІСНА РЕАЛІЗОВАНІСТЬ І СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ДО СЕБЕ У ПРОФЕСІЙНІЙ СФЕРІ

Досліджується взаємозв'язок особистісної реалізованості та особливостей ставлення студентів до себе як до професіоналів. Показано, що високий рівень особистісної реалізованості пов'язаний із системою негативних ставлень до себе у професійній сфері.

Ключові слова: *особистісна реалізованість, самосприйняття, ставлення до себе, професіоналізм.*

Постановка проблеми. Обов'язковою умовою забезпечення особистісної конкурентоспроможності та життєвої успішності є досягнення особистістю високого рівня психологічної компетентності, що сприяє загальноособистісній та професійній самореалізації. Аналіз психологічних концепцій, що розкривають зміст категорії самореалізації, показує, що прагнення до неї є найпотужнішою рушійною силою розвитку людини та найважливішою екзистенційною потребою особистості. Діяльність, спрямована на задоволення цієї потреби, дозволяє людині найбільш повно використати закладений в ній особистісний потенціал та досягти максимально можливого життєвого успіху. Водночас результати осмислення досягнутих на цьому шляху результатів, оцінка актуальних характеристик процесу самореалізації та його можливих перспектив не завжди є позитивними – людина може негативно оцінювати результати й перспективи життєвого самоздійснення. Отже, актуальним питанням сучасної психології має бути дослідження проявів, корелятивів, а також механізмів та форм корекції можливих негативних ефектів процесу самореалізації (таких, як нудьга, «тупиковий успіх», фрустрація потреби в досягненні життєвого успіху, криза смисловтрати та ін.). При цьому особливого значення проблема

запобігання негативним аспектам самореалізації набуває в юнацькому віці, який є етапом створення психологічного майбутнього, здійснення життєвого самовизначення, набуття зрілої ідентичності та усталеного ставлення до себе, побудови найважливіших життєвих планів, оволодіння професією як запорукою успішної життєвої самореалізації.

Аналіз досліджень та публікацій. Уявлення про самореалізацію як найвищу рушійну силу суб'єктного самоздійснення людини в онтогенезі, пов'язану з найбільш повним та ефективним використанням сутнісних сил людини в досягненні особистісно та соціально значущої позитивної життєвої мети, багаторазово підтверджувалися в результаті фундаментальних експериментальних досліджень.

У той же час слід зауважити, що самоздійснення суб'єкта на його життєвому шляху не завжди є невинним позитивним процесом, пов'язаним із реалізацією особистісного потенціалу. Досягнення важливих життєвих цілей може супроводжуватися виникненням складних екзистенціальних проблем. Вивченням цих проблем займалися, зокрема, К.Г. Юнг («проблеми душі нашого часу»: ставлення людини до смерті, до сенсу життя та свободи волі), Е. Фром (відчуження, руйнування смислових зв'язків з оточенням), А. Маслоу («метапатології»: відчуження, аномія, ангедонія, втрата смаку до життя, байдужість, екзистенціальний вакуум, криза світогляду, фаталізм, бажання смерті та ін.), С. Мадді («екзистенційна недуга»), В. Франкл (логоневроз). У радянській та російській психології негативні ефекти процесу самореалізації пов'язуються з різними видами кризи смисловтрати (К. Абульханова-Славська, 1991; Б. Братусь, 1988; Ф. Василюк, 1984; Д. Леонтьєв, 2007; С. Рубінштейн, 1973 та ін.).

Аналіз праць цих дослідників дозволяє дійти висновку, що навіть успішне самоздійснення людини на її життєвому шляху може мати сукупність таких негативних наслідків та ефектів: криза смисловтрати, нудьга, спустошеність, зупинка в особистісному і професійному зростанні, особистісне вигорання, відсутність життєвих прагнень і планів, низький рівень мотивованості, активності, насиченості життя яскравими переживаннями та ін.

Водночас цілісна концепція, яка б висвітлювала феноменологію, особистісні кореляти та онтогенетичну динаміку показників

психічних проблем, пов'язаних з процесом реалізації людиною своїх сутнісних характеристик та особистісного потенціалу протягом життєвого шляху, не знайшла своє відображення в наукових дослідженнях. Отже, в наших попередніх роботах [2; 3] було теоретично обґрунтовано та емпірично верифіковано концепцію негативного явища в психіці людини – особистісної реалізованості як результату негативного осмислення досягнутих результатів, особливостей перебігу та можливих перспектив процесу самореалізації. Було доведено, що низький рівень особистісної реалізованості пов'язаний із характеристиками успішності суб'єктного самоздійснення людини в онтогенезі (відповідальністю, смыслом життя, психічним благополуччям, рівнем самоактуалізації, задоволеністю життям, конструктивною суб'єктивною картиною життя) та психічними особливостями, що забезпечують подолання життєвих труднощів (життєстійкістю, толерантністю до невизначеності, креативним потенціалом, здатністю до конструктивного копіngu) [2; 3].

Але не всі аспекти названої проблеми було остаточно вивчено, зокрема подальшого дослідження потребують причинно-наслідкові зв'язки виникнення особистісної реалізованості з проявами інших важливих для особистісного та професійного розвитку людини психічних феноменів.

Метою цього дослідження було вивчення взаємозв'язку особистісної реалізованості та особливостей ставлення студентів до себе як до компетентних, цінних, значущих, затребуваних професіоналів. У відповідності до встановленої мети в дослідженні вирішено такі завдання: оцінити рівень особистісної реалізованості осіб юнацького віку; вивчити можливість розгляду системи негативних суб'єктивних уявлень про себе як майбутнього професіонала в якості корелята особистісної реалізованості.

Виклад основних положень. Особистісна реалізованість у нашій концепції визначається як психічний образ, в якому відображено суб'єктивно незадовільну оцінку результатів, перебігу та перспектив реалізації особистісного потенціалу людини. Цей образ пов'язаний із переживанням стагнації процесу самоздійснення, фрустрацією потреби в самореалізації на трьох етапах життя: в минулому, теперішньому та майбутньому.

Як основні емпіричні індикатори особистісної реалізованості теоретичним та емпіричним шляхом було визначено такі:

- фрустрація потреби у досягненні життєвого успіху;
- переживання «втрачених можливостей» – незадовільна оцінка результатів самореалізації у минулому;
- неможливість знайти у минулому основи для майбутніх досягнень;
- незадовільна оцінка власної активності та енергійності у минулому та теперішньому;
- відсутність життєвого планування;
- песимістичні прогнози та несприятливі перспективи на майбутнє;
- переживання вичерпаності власного потенціалу та можливостей;
- відсутність або мала кількість значущих життєвих подій та справ.

З метою діагностики описаного конструкту було створено «Опитувальник особистісної реалізованості», який дозволяє оцінювати загальний рівень цієї негативної психічної властивості особистості та три її окремі виміри за шкалами [1]:

– «ретроспектива» (вимір минулого) характеризує уявлення людини про низький рівень досягнення життєвого успіху, неповне використання особистісних ресурсів, неефективність життєвого планування у минулому, низький рівень активності та енергійності у реалізації запланованого, незадоволення від процесу та вже наявних результатів самореалізації;

– «поточний момент» (вимір теперішнього) характеризує уявлення про ненасиченість сьогодення важливими справами, характеризує низький ступінь активності, спрямованої на досягнення важливих життєвих результатів, показує незадоволення повнотою використання особистісних ресурсів;

– «перспектива» (вимір майбутнього) оцінює негативні прогнози людини щодо реалізації важливих планів та мрій у майбутньому, переживання вичерпаності особистісного потенціалу, відсутність значущих задумів та проектів, слабе прагнення до особистісного зростання.

Із використанням цієї методики було проведено дослідження, спрямоване на вивчення взаємозв'язку особистісної реалізованості й особливостей ставлення студентів до себе як до професіоналів.

У дослідженні взяли участь 106 студентів віком від 19 до 24 років (59 юнаків та 47 дівчат).

Необхідність вивчення системи вже в юнацькому віці обгрунтовується тим фактом, що адекватна позитивна система ставлення студента до себе як до особистості та фахівця у певній сфері є не тільки фактором загального психічного благополуччя, але й визначає високий рівень мотивованості, енергійності та успішності в оволодінні професією під час перебування у ВНЗ.

Діагностику особливостей ставлення студентів до себе у професійній сфері було проведено за допомогою опитувальника «Професійна затребуваність особистості» (О. Харитонова, Б. Ясько) [4].

Обрання цієї методики вважається цілком доцільним, оскільки професійну затребуваність автори методики визначають як «багаторівневу, ієрархічно побудовану, пов'язану з іншими психологічними утвореннями (активність, смисл, цінність, зовнішнє середовище, спілкування, професійна діяльність та ін.), мегасистему суб'єктивних ставлень особистості до себе як до «значущого для інших» професіонала» [4, с. 45].

Описова статистика для оцінок професійної затребуваності та дані щодо гендерних особливостей ставлення студентів до себе як до професіоналів наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Описова статистика та гендерні розбіжності оцінок професійної затребуваності студентів

Шкали опитувальника «Професійна затребуваність особистості»	Нормативні дані [4]		Оцінки досліджуваних		
	Чоловіки	Жінки	Юна- ки	Дів- чата	Значення t-крит. Студента
Задоволеність реалізацією професійного потенціалу	23,99	23,71	23,97	22,21	1,988*
Приналежність до професійного співтовариства	26,01	25,25	27,2	25,83	1,997*
Переживання професійної затребуваності	26,15	26,05	25,22	24,04	1,343**
Професійна компетентність	23,65	23,56	23,24	20,51	3,024***
Професійний авторитет	22,92	22,91	22,66	21,7	1,175
Оцінка результатів професійної діяльності	27,55	25,90	27,29	26,85	0,464
Ставлення інших	27,12	26,90	26,85	26,4	0,556
Самоставлення	23,03	22,23	23,41	23,45	0,048
Загальний рівень професійної затребуваності	134,93	132,25	134,24	127,74	1,989*

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – відсутність статистично значущих розбіжностей; *** – $p < 0,001$.

Оцінки професійної затребуваності досліджуваних студентів за більшістю шкал відповідають нормативним даним, отриманим розробниками методики [4]. За деякими показниками було виявлено певні відмінності. Для юнаків, порівняно з чоловіками, які склали вибірку стандартизації опитувальника «Професійна затребуваність особистості», притаманні:

- більш високі оцінки професійної приналежності (що свідчить про інтенсивніше переживання гордості за приналежність до обраної спеціальності та професійного кола);

- менш високий рівень оцінок переживання професійної затребуваності (свідчить про менш приємні переживання, пов'язані із сумнівами у можливості самореалізації в обраному виді професійної діяльності).

Для дівчат, порівняно з жінками вибірки стандартизації, властиві:

- нижчі оцінки переживання професійної затребуваності;

- менш високі оцінки за шкалою «професійна компетентність» (що свідчить про більші сумніви щодо вільного володіння знаннями, уміннями та навичками, необхідними для вільного виконання професійних обов'язків);

- нижчі оцінки професійного авторитету (що відображає більшу схильність до переживання власної незначущості, до невпевненості в собі як у професіоналі, референтному для інших, до очікування негативної оцінки результатів професійної діяльності з боку колег);

- менш високі оцінки загального рівня професійної затребуваності (що свідчить про більшу незадоволеність мірою реалізації професійного потенціалу, переживання непотрібності оточуючим результатам праці).

При цьому у досліджуваних дівчат-студенток відзначаються вищі оцінки за шкалами «результати професійної діяльності» та «самовідношення».

Звісно, зазначені особливості можна відзначити лише на рівні тенденцій, оскільки в нас була відсутня можливість оцінити статистичну значущість виявлених розбіжностей.

Порівняльний аналіз вираженості параметрів професійної затребуваності в юнаків та дівчат за допомогою t-критерію Стьюдента дозволив виявити певні статистично значущі гендерні розбіжно-

сті. Було встановлено, що юнакам, порівняно з дівчатами, властиве більш позитивне сприйняття себе як значущих та компетентних професіоналів в обраній сфері (оцінки за шкалою «загальний рівень професійної затребуваності»). Ця розбіжність утворюється за рахунок того, що юнаки:

- є більш задоволеними ступенем реалізації власного професійного потенціалу, досягнутим професійним статусом та досвідом (шкала «задоволеність реалізацією професійного потенціалу»);

- мають позитивніше емоційне ставлення до себе як до фахівців в обраній сфері професійної діяльності, більш інтенсивно відчують свою приналежність до певного професійного кола, спорідненість із фахівцями, які виробляють певні соціально значущі цінності у своїй галузі (шкала «приналежність до професійного співтовариства»);

- сприймають себе як компетентних професіоналів, відчують впевненість у достатності своїх професійних знань, умінь та навичок для виконання обов'язків за спеціальністю (шкала «професійна компетентність», за якою встановлено найбільш значущі розбіжності).

Для оцінки взаємозв'язку між рівнем особистісної реалізованості та особливостями самосприйняття у професійній сфері і ставленням студентів до себе як до професіоналів було проведено кореляційний аналіз результатів, отриманих досліджуваними за «Опитувальником особистісної реалізованості» та опитувальником «Професійна затребуваність особистості». Результати наведено в табл. 2.

Результати кореляційного аналізу показали наявність статистично значущого зворотного зв'язку між всіма аналізованими показниками опитувальника «Професійна затребуваність особистості» та «Опитувальника особистісної реалізованості» (коефіцієнти кореляції значущі при $p < 0,001$).

Подібні результати є досить природними – особистісна реалізованість як суб'єктивно незадовільна оцінка результатів, перебігу та перспектив процесу самореалізації, цілком зрозуміло, пов'язана із негативним ставленням студентів до себе як до фахівців в обраній сфері та до результатів власної професійної діяльності.

Взаємозв'язок особистісної реалізованості та професійної затребуваності

Шкали «Опитувальника особистісної реалізованості»	Шкали опитувальника «Професійна затребуваність особистості»*								
	ЗРПП	ППС	ППЗ	ПК	ПА	ОРПД	СІ	СС	ЗРПЗ
Ретроспектива	-0,596	-0,486	-0,506	-0,521	-0,510	-0,510	-0,524	-0,494	-0,628
Поточний момент	-0,385	-0,364	-0,262	-0,366	-0,359	-0,384	-0,402	-0,376	-0,443
Перспектива	-0,475	-0,416	-0,523	-0,457	-0,530	-0,556	-0,551	-0,493	-0,604
Загальний рівень	-0,590	-0,508	-0,525	-0,541	-0,562	-0,579	-0,590	-0,545	-0,673

Примітка: * – ЗРПП – задоволеність реалізацією професійного потенціалу, ППС – приналежність до професійного співтовариства, ППЗ – переживання професійної затребуваності, ПК – професійна компетентність, ПА – професійний авторитет, ОРПД – оцінка результатів професійної діяльності, СІ – ставлення інших, СС – самоставлення, ЗРПЗ – загальний рівень професійної затребуваності.

За результатами кореляційного аналізу, наведеного в табл. 2, можна відзначити, що для студентів (як для юнаків, так і для дівчат), які низько оцінюють вже досягнуті життєві успіхи, рівень своєї самореалізаційної активності на сьогодні та міру наявності особистісних ресурсів самореалізації на майбутнє, притаманне загальне негативне ставлення до себе як до майбутніх професіоналів з такими особливостями сприйняття своїх досягнень у професійній сфері та ставлення до себе як до фахівців:

– незадоволення мірою реалізації професійного потенціалу, переживання власної некомпетентності, негативна оцінка набутого професійного досвіду та досягнутих результатів в оволодінні професійними знаннями, уміннями, навичками (низькі оцінки осіб з високим рівнем особистісної реалізованості за шкалою ЗРПП – «задоволеність реалізацією професійного потенціалу»);

– недиференційоване, нечітке уявлення про себе як представника певної професійної спільноти, відсутність позитивного отождолення з людьми, що є фахівцями в обраній професійній галузі та позитивного ставлення до матеріальних та нематеріальних про-

дуктів праці, що виробляються в обраній галузі (статистично значуща зворотна кореляція особистісної реалізованості зі шкалою ППС – «приналежність до професійного співтовариства»);

– негативна професійна самооцінка, переживання непотрібності результатів праці за спеціальністю та неможливості професійної самореалізації в обраній сфері (низькі оцінки за шкалою ППЗ – «переживання професійної затребуваності»);

– сумніви з приводу власної професійної компетентності та придатності, невпевненість у належному володінні засобами діяльності (низькі оцінки за шкалою ПК – «професійна компетентність»);

– переживання власної незначущості для колег, негативна професійна самооцінка та очікування негативних оцінок і відсутності поваги до себе з боку оточуючих (низькі оцінки за шкалою ПА – «професійний авторитет»);

– знецінення як результатів власної професійної діяльності, так і її самої, сумніви у здатності успішно виконувати професійні обов'язки (низькі оцінки за шкалою ОРПД – «оцінка результатів професійної діяльності»);

– незадоволення ставленням оточуючих, рівнем їх поваги до себе як до професіонала (низькі оцінки за шкалою СІ – «ставлення інших»);

– відсутність відчуття власної гідності та самоповаги у професійній сфері, сумніви у здатності займатися суспільно значущою та корисною трудовою діяльністю (низькі оцінки за шкалою СС – «самоставлення»).

Уявлення про досить значний рівень вже досягнутого життєвого успіху, активне використання особистісних ресурсів на шляху до досягнення значущих цілей в минулому (шкала «ретроспектива»), переживання насиченості сьогодення важливими справами, високий рівень активності та мотивованості, спрямованість діяльності на досягнення важливих життєвих результатів, повнота використання особистісних ресурсів (шкала «поточний момент») та загальна задовільна оцінка життєвого самоздійснення (загальний показник) пов'язані з високими позитивними оцінками ставлення студентів до самих себе як майбутніх професіоналів. Юнакам з ни-

зьким рівнем особистісної реалізованості притаманні такі позитивні властивості професійного самосприйняття:

– задоволеність реалізацією особистісного потенціалу в професійній сфері, впевненість у власній професійній придатності, задоволеність рівнем затребуваності та набутим досвідом (високі оцінки за шкалою ЗРПП);

– позитивне емоційне ставлення до себе як представників співтовариства фахівців, повага до результатів власної професійної діяльності, переконання в їх соціальній значущості (високі оцінки за шкалою ППС);

– позитивні переживання, пов'язані з оцінкою себе як фахівців, впевненість у власній здатності успішно використовувати набуті професійні знання, уміння та навички (високі оцінки за шкалою ППЗ);

– упевненість у власній професійній компетентності та успішності (високі оцінки за шкалою ПК);

– усвідомлення себе значущими фахівцями, які заслуговують на повагу колег (оцінки за шкалою ПА);

– позитивна оцінка змісту та результату власної професійної діяльності, впевненість у досягненні успіхів та визнання (оцінки за шкалою ОРПД);

– переконання у позитивному ставленні та повазі оточуючих до себе як до фахівців у певній галузі (оцінки за шкалою СІ);

– позитивне ставлення до себе як до фахівців, висока професійна самооцінка (оцінки за шкалою СС).

Висновки. Отримані в результаті дослідження дані дозволяють дійти висновку про наявність статистично значущого зворотного зв'язку між рівнем особистісної реалізованості та ставленням студентів до себе як затребуваних майбутніх професіоналів. Для студентів (як юнаків, так і дівчат), які низько оцінюють вже досягнуті життєві успіхи, рівень своєї самореалізаційної активності на сьогодні та міру наявності особистісних ресурсів самореалізації на майбутнє, притаманне загальне негативне ставлення до себе як до майбутніх професіоналів з такими особливостями сприйняття своїх досягнень у професійній сфері і ставлення до себе як до фахівців: незадоволення реалізацією професійного потенціалу, недиференційована приналежність до професійного співтовариства, переживан-

ня професійної незатребуваності та некомпетентності, незадовільна оцінка досягнутого авторитету та результатів професійної діяльності, очікування негативного ставлення оточуючих як до професіоналів та негативне самоствавлення.

Перспективи подальших досліджень мають полягати в уточненні причинно-наслідкових зв'язків між виникненням особистісної реалізованості та формуванням особливостей самоствавлення студентів у професійній сфері.

1. Большакова А.М. Опитувальник особистісної реалізованості / А.М. Большакова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія: зб. статей. – Ялта: РВВ КГУ, 2010. – Вип. 28, ч. 1. – С. 14–24.

2. Большакова А.М. Особистісна реалізованість людини в онтогенезі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / А.М. Большакова. – Запоріжжя, 2011. – 37 с.

3. Большакова А.М. Психологія особистісної реалізованості суб'єкта життєвого шляху: монографія / А.М. Большакова. – Запоріжжя: КПУ, 2011. – 312 с.

4. Харитоновна Е.В. Опросник «Профессиональная востребованность личности» (ПВЛ) / Е.В. Харитоновна, Б.Л. Ясько // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 7. – С. 45–57.

Большакова А.Н. Личностная реализованность и самоотношение студентов в профессиональной сфере.

Исследована взаимосвязь личностной реализованности и особенностей отношения студентов к себе как к будущим профессионалам. Показано, что высокий уровень личностной реализованности студентов связан с системой негативных отношений к себе в профессиональной сфере.

Ключевые слова: личностная реализованность, самовосприятие, самоотношение, профессионализм.

Bolshakov A.M. Transformational feasibility and the students` attitude to themselves in the professional field.

The article investigates the feasibility of personal relationship and attitude of students to themselves as professionals. It shows that a high level of personal feasibility is associated with the system of negative attitudes towards themselves in the professional field.

Key words: personal feasibility, self-perception, attitude to themselves, professionalism.

Стаття надійшла 14 червня 2012 року